

ՈՒԻՍԱԳՆԱՑՈՒԹԻՒՆ

ԴԵՊԻ

Ա.Ր.Ա.Ր.Ա.Տ

Սիւրմէլեանի ծանօթ գիրքը, որմէ հատուած մը տուինք նախառջի թիւով, կը շարունակէ իր յալթական գնացքը, Ամերիկայէն անցնելով Եւրոպա: Անգլիերէն բնագիրը հասած է չորրորդ տպագրութեան: Շուտով լոյս կը տեսնէ նաեւ Ֆրանսերէն և շուէտերէն լեզուներով: Կուտանք ընդարձակ հատուած մը եւս, խղճամիտ և գեղեցիկ թարգմանութեամբը մեր աշխատակցին: Ն.

Արմաշի վանքը գիրք էր գրաւեր Մարմարայի շուրջի բլուրներուն վրայ, այդ փոքրիկ ծովուն անատօլեան եզերքը: Ռուսիոյ մէջ անցուցած երկու տարիներէս յետոյ, խորապէս կը զգայի հմայքն ու գեղեցկութիւնը այդ երկրին, ուր, ինչպէս Տրապիզոն, օգը քաղցր էր հնութիւններու բոյրով:

Այդ երկիրը կուտար վաղեմի ցեղերու գաղթերուն պատկերը. — Արմէնօ-Փոիւզիացիները կ'անցնին վոսփօրը Թրակիայէն ու դէպի Արեւելք կը շարժին Բիւթանիայի վրայով՝ նուաճելով ու ձուլելով արծուքիթ Հիթիթները, որոնց կայսրութեան փառքը կը մրցէր Բաբելականին ու Եգիպտականին հետ: Յասոն կը նաւարկէ դէպի Տրապիզոն իր Արգոնաւորդներով, ոսկի գեղմին ի խնդիր: Քսէրքսէսի խայտարղէտ բանակը կ'արշաւէ այս բլուրներուն վրայով դէպի Հելլեսպոնտոս: Ռազմասայլերը Մեծն Միհրդատի՝ Պոնտոսի թագաւորին և զրահակիր հեծելազօրքը Մեծն Տիգրանի՝ Արքայից Արքային, կը յարձակին Մեծն Պոմպէոսի հռոմէական լէգէոններուն վրայ... Եկեղեցի արդար հայրերը կը ճամբորդեն հետիտան կամ ջորիներու և էջերու վրայ, այս նոյն օձապտոյտ արահետներով, ներկայ գտնուելու համար Նիկիոյ ժողովին:

Սթամպուլի իրարու յաջորդող Սուլթաններուն և քաղաքական քիթներուն կողմէ մշտնջենաւորուած արիւնոտ տարագրութիւններու ներքեւ կար պատմական ազնիւ հողը:

Մայր Եկեղեցիի վարդապետները, Ռուսիայէն դուրս, մեծ մասամբ կը կրթուէին Արմաշի մէջ: Բայց, այս նշանաւոր դպրեվանքին ուսուցիչները և ուսանողները տեղահանուած էին և վանքին բոլոր ինչքերն ու կալուածները՝ բռնագրաւուած: Անոր ընդարձակ ազարակը, քանի մը տարիէ ի վեր լքուած, այժմ կը մշակուէր որբերու կողմէ, մեծ եռանդով: Առաւօտուն կը զբաղէինք դասերով, իսկ յետ միջօրէին, գործնական դաշտային աշխատանքներով, ու կը մարզուէինք Հայաստանի ծառայելու: Մեր վերածնած հայրենիքը աւելի պէտք ունէր պատրաստուած գիւղատնտեսներու, քան վարդապետներու:

Մեր ամերիկացի տնօրէնը Պոլսէն եկաւ կարճ այցելութեան մը և քըննութեան մը համար: Երկար չմնաց ան, որովհետեւ յայտնի եղաւ որ, ցաւ ի սիրտ, պատուակալ պաշտօն մըն էր իրենը: Մենք բարի գալուստ մաղթեցինք, երգելով «My Country 'tis of Thee»ն, հազած մեր սկաուտական համազգեստները: Ամէնքս ալ հայ-արիներ էինք:

Արմաշի գիւղացիները, թէեւ տեղահանուած, սակայն անոնցմէ շատերը վերադարձած էին իրենց տուները, և գիւղը բաւական շէնցած էր նորէն:

Չանագան պատճառներով, թուրք կառավարութիւնը աւելի մեղմ վարուած էր Պոլսոյ և շրջակայքի հայութեան հետ: Այս գիւղացիները իրենց դաշտերը դարձեալ կը հերկէին, ու կ'արածէին իրենց հօտերը: Կիրակի յետ-միջօրէններուն երկսեռ երիտասարդութիւնը կը պարէր մարգագետինն վրայ, փոքրիկ գեղջուկ ջուրթակահարներու կամ պարկապղուկի ու թմբուկի նուագով: Անոնք շատ շնորհալի կը պարէին, բոլորակ կազմած՝ փոխն ի փոխ կլոր-կլոր գառնալով կամ ետ ու առաջ շրորալով, այրերը՝ ասպետօրէն մարտական, իսկ կիները՝ փութկոտ՝ կը պատասխանէին իրենց մետաքսեայ քղանցքներուն փոթորկումովը իրենց արծաթազարդ կարմիր կօշիկներուն կշռոյթաւոր դոփիւնովը և իրենց զինեգոյն կամ կապոյտ թաւշեայ բաճկոնակներովը՝ փարթամ կուրծքերը սեղմող: Անոնք վերստացած էին իրենց սովորական կեանքը: Ու անոնք ալ, մեզի պէս, կ'ուզէին Հայաստան երթալ, ազատ քաղաքացիները դառնալու, Արարատի ստորոտին՝ մեր երկամեայ Հանրապետութեան: Անոնց նախահայրերը դարեր ապրած էին Բիւթանիոյ մէջ, սակայն Հայաստանի կոչը աւելի տիրական էր:

Այս գուտ հայկական գիւղին մէջ կային քանի մը թուրք պաշտօնեաներ: Միւտիր մը, ոտիկանապետ մը, թղթատան պաշտօնեայ մը ու կանաչ փաթթոցով իմամ մը՝ Մարգարէի սերունդէն: Անոնք անմխաս մարդիկ էին, որոնց միակ գբաղումն էր սուրճ խմել, ճատրակ խաղալ և կարգալ իրենց թրքական թերթերը: Արմաշ կը գտնուէր Սուլթանական կառավարութեան տակ — Դաշնակիցներու կողմնակից նոր Սուլթան մը և զղջացող թրքական նոր վարչութիւն մը կար Պոլսոյ մէջ, բաղկացած հին դպրոցի քաղաքագէտներէ: Իթթիհատական պարագլուխները փախած էին երկրէն: Մեծ Վէզիր թաւաթ փաշան Պերլին մեկնած էր, ուր քիչ յետոյ պիտի սպաննուէր հայ ուսանողի մը կողմէ:

Ինծի համար մուլութիւն մը դարձաւ Հայաստանի ճակատագրով զբաղիլը. գիշեր ցերեկ անոր մասին կը մտածէի: Երբ կ'աշխատէի վանքի դաշտերուն մէջ, կը հագուէի կամ կը հանուէի, կը լուացուէի կամ կ'ուտէի — շատ ուտելիք չկար, մի'շտ անօթի էինք — երեւակայութեամբ կը խօսէի Փարիզ՝ Դաշնակիցներու Գերագոյն Ժողովին ու Ազգերու Դաշնակցութեան նիստերուն:

Ամբողջովին անտեսելով թուրքիոյ իրական տէրը, Դաշնակիցները կընքեցին Սէվրի Սաղաղութեան դաշինքը, սուլթանական զառամած կառավարութեան հետ. ստորագրողներէն մին էր Հայկական Հանրապետութիւնը, ներկայացուած յանձին բանաստեղծ Աւետիս Ահարոնեանի: Այս դաշնագրով, Օսմ. կայսերական կառավարութիւնը կը ճանչնար Հայաստանը, որպէս ազատ և անկախ պետութիւն, տեւականացումը ընդունուած, որոշումովը Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու նախագահին, որ պիտի ճշգէր սահմանագիծը Օսմ. կայսրութեան և Հայաստանի Հանրապետութեան միջեւ, Վանի, Պիթիիսի, Էրզրումի և Տրապիզոնի վիճելի նահանգներուն մէջէն անցնող:

Յոյները իրաւունքներ ունէին Տրապիզոնի վրայ, սակայն Վէնիզէլոս հաւանած էր որ Հայաստանի մնայ ան: Յոյներուն մէջ նոր շարժում մը ըստեղծուած էր Պոնտոսեան Հելլէնական Հանրապետութիւն մը հիմնելու, ինչ որ թուրքերը կ'ուզէին չէզոքացնել զանգուածային դատապարտութիւններով ու սպանդներով: Հարիւրաւոր յոյն գիւղեր կը փճացուէին թօփալ Օսմանի չէթէական խումբերուն կողմէ, աւազակ մը, որ դարձած էր պոնտոս-

եան յոյներու Թիմուրլէնկը : Հայկական ջարդերու ընթացքին գործածուած մեթոտները կը կրկնուէին ջնջելու համար Յոյները Սեւ Մովու եզերքներէն ու մասամբ ալ վրէժը լուծելու համար Իզմիրի յունական գրաւումին :

Նոյն ատեն յաճախադէպ ընդհարումներ տեղի կ'ունենային Մարմարայի ափունքին վրայ թրքական հակառակորդ հատուածներու միջեւ : Սուլթանին ակամայ կռուող զօրախումբերը , ղեկավարուած ապիկար — եթէ ոչ անդամալոյծ չէր քէզ-փաշաներու կողմէ , որոնք հետզհետէ կը նահանջէին քէմալիստ կամաւորական գունդերու բռն յարձակումներուն առջեւ :

Մենք կը պաշտպանէինք վանքը զիշերուան բոլոր ժամերուն , ու քանի մը ամիսներ ապրեցանք պաշարուած պահակազօրքի մը նման : Պոլսէն գաղտնի ղրկուած զէնքերու և ռազմամթերքի շնորհիւ , մեր ուսուցիչները ի վիճակի եղան կազմակերպել զիւրի ինքնապաշտպանութիւնը : Ուսանողներէն շատեր ծառայած էին թրքական բանակին մէջ կամ յաճախած թրքական զինուորական վարժարաններ : Պիտի կռուէինք յարձակման ենթարկըւելու պարագային : Փարիզէն եկած մեր փոխ-տնօրէնը՝ Պ. Թորգոմեան , զէնք ի ձեռին հրահանգներ կուտար մեզի , և ամէն մէկ տղու վստահուած էր որոշ պարտականութիւն : Այս բոլորը մեզի համար շատ խանդավառող էին :

Օր մը , երիտասարդ Չէրքէզ մը եկաւ վանքը , որ իբր կովկասցի ներկայանալով , յայտնեց թէ բնակարան չունէր և խնդրեց մեր հիւրընկալութիւնը : Ընդունեցինք զայն , սակայն , կասկածելով որ Ազրպէյճանցի թուրք մը և քէմալական լրտես մը կրնար ըլլալ . որպէս ռուսերէնի և կովկասեան սովորութիւններու ծանօթ , ինծի պարտականութիւն տրուեցաւ հսկել իր ամէն մէկ քայլին : Բարեկամացայ անոր հետ : Գրեթէ վստահ էի թէ լրտես մըն էր ան , որ կ'աշխատէր հասկնալ մեր ուժը և ինքնապաշտպանութեան մեր միջոցները , սակայն չէի կրնար չսիրել զայն : Գրաւիչ ժպիտ մը ունէր , քաղաքավար էր և շատ համակրելի արտաքինով : Մեզի հետ քանի մը շաբաթ մնալէ յետոյ , յանկարծ անհետացաւ այնքան խորհրդաւոր կերպով , որքան երեւցած էր :

Երբ անգլիացիները քաշուեցան Իզմիրէն , մեր դրութիւնը Արմաշի մէջ դարձաւ յուսահատական : Ութը ամիս յետոյ ստիպուեցանք լքել այն գաշտերը , որ այնքան խնամքով մշակած էինք , մեր սիրելի լուրիաները , լուրիկները , սոխերն ու գետնախնձորները , երբ արդէն գրեթէ հասունցած էին , ու վերադառնալ Պոլիս , ուր գոնէ գոհունակութիւնը ունեցանք քանի մը ամիսի չափ բնակելու Պէյլէրպէյի թուրք զինւ . վարժարանի շէնքին մէջ , գրաւուած անգլիացիներու կողմէ ու մեզի յանձնուած : Պէյլէրպէյի Պալատին քովիկը բանտարկուած էր Սուլթան Ապտիւլ Համիտը , գահընկեց ըլլալէ յետոյ :

Փոքր քոյրս՝ Էօթէնին , հայ կնոջ մը հետ միասին , Նովօրոսիսքէն Պոլիս եկած էր «դպրոց երթալու» . երբ մենք Արմաշ կը գտնուէինք ,տեղաւորուած էր որբանոց մը և կը յաճախէր Սկիւտարի Ազջկանց Ամերիկեան վարժարանը : Փափկասուն աղջիկ մըն էր ան , ու ճանչցած չէր երբեք անօթութիւնը և որբանոցային կեանքի զրկանքները :

«Իասարանիս մէջ առաջինն եմ» ըսաւ հպարտօրէն , երբ Օննիկ ու ես այցելեցինք իրեն , սրտի կսկիծով : «Անգլիերէն գրել-կարդալ սորվեցայ —

սքանչելի է, չէ՞» փոխուած էր, դունատ, անբաւարար սննդառութեան գրոշմը գէմքին:

Խնդրեցի որ շատ չաշխատի: «Շատ աւելի նախընտրելի է որ դասարանիդ վերջինը ըլլաս, բայց առոյգ ու քաջառողջ»:

«Չե՞ս ուզեր որ ուսում ստանամ»: Վիրաւորուած կ'երեւէր:

«Անշուշտ կ'ուզենք որ դաստիարակուիս» պատասխանեցի, քիչ մը անտարբեր եղիր միւս աղջիկներուն պէս. կարեւորութիւն մի՛ տար, մի՛ աշխատիր բոլորը գլել անցնիլ»:

Բժիշկը ըսած էր թէ անարիւն էր ու թոքերը տկար. իրեն արգիլած էր երգչախումբին մասնակցիլ: Բայց ինք կը սիրէր երգել և սորված էր քանի մը ամերիկեան երգեր:

«Խաղաղութեան դաշինքը» ստորագրուելէն յետոյ, Հայ Ազգ. Օգնութեան կոմիտէն կարգադրած էր որ մեր Գիւղատնտեսական Վարժարանը փոխադրուի Հայաստան: Հայրենիք վերադարձողներու առաջին կարաւանը պիտի ըլլայինք: Էօժէնի սիրոյն, Օննիկը ուզեց Պոլիս մնալ. սկսած էր նաև ջութակի ձրի դասեր առնել նշանաւոր վարպետէ մը և չէր ուզեր ընդհատել զանոնք: Ուրիշ որբանոց մը փոխադրուեցաւ: Հայաստան մեկնիլ, պատերազմի երթալու համահաւասար բան մը կը նկատուէր: Օննիկը, Էօժէնին և ես լուսանկարուեցանք. կրնար ըլլալ որ ալ երբեք չտեսնէի զանոնք: Թուրքեր, թաթարներ և նոյնիսկ Սովիէթ Ռուսիոյ բանակները ամէն կողմէ կը յարձակէին մեր նորածին հանրապետութեան վրայ և ժողովուրդը կը մեռնէր սովէ ու համաճարակներէ:

Մօտ 250 կտրիճներս նաւարկեցինք դէպի Պաթում, Ֆրանսական շոգենաւով մը, հագած մեր սկաուտական համազգեստները: Սեւ Ծովու ամբողջ անատօլեան եզերքը արդէն անցած էր քէմալականներու ձեռքը. հազիւ դուրս եկած Վոսփօրէն՝ կը նաւարկէինք թշնամի ջուրերու վրայ:

Ծովեզերեայ փոքրիկ գիւղաքաղաքի մը մէջ, թուրք տղաք եկան մեզի խաղող, սալոր և տանձ ծախելու, միջնադարեան բարձրացուել նաւակներով, ծովու սեւագոյն ուղտեր:

Երրորդ օրը, առաւօտուն, խարսխեցինք Տրապիզոնի բացերը:

«Պարօններ, արդէն Հայաստանի պատմական ջուրերուն մէջ ենք» յայտարարեց Պ. Թորգոմեան, գերազանցօրէն հռետորական կերպով: Ծովը հիմա մեզի համար բոլորովին տարբեր երեւոյթ կը ստանար. ան կը դառնար մե՛ր ծովը: Կը մտածէի թէ ի՞նչ կ'ընէր արդեօք Նուրիխան — եթէ ողջ էր: Ռուսիոյ մէջ մեր բաժանումէն յետոյ թղթակցած էինք, սակայն քանի մը ամիսէ ի վեր լուր չունէի իրմէ: Դիտելով ծննդավայրս շոգենաւին կամըրջակէն, կը գարմանայի թէ արդեօք ո՞ւր էին բոլոր այն յոյները, որոնք կը ճանչնայի հոն: Նաւամատոյցը տխուր էր: Ուրիշ նաև չէր երեւեր: Յաջորդ առտու հասանք Պաթումի նաւամատոյցը, որ լեցուն էր եռուզեռով: Բոլորովին տարբեր աշխարհ մը: Մաքսատան քննիչներ՝ դանդաղաշարժ Վրացիներ, մեթոտիկ կերպով աչքէ կ'անցրնէին մեր բեռները, առանց նոյնիսկ տպաւորուելու մեր համազգեստներէն և մեր միւս գոյքերէն: Պաթում երկու տարի մնացած էր անգլիական զինուորական գրաւման տակ, բայց վերջերս անգլ. զօրախումբերը քաշուած էին և Վրացիները կը կառավարէին այդ արդիական նաւահանգիստը, ու առիթը չէին փախցնէր հաստատելու իրենց հեղինակութիւնն ու մեծութիւնը, որպէս Ազատ Վրաստանի պաշտօ-

Նատարներ :

«Կեցցէ՛ Ֆրանսան» բացագանչութիւններով ողջերթ մաղթեցինք մեր ընկերական նաւապետին և իր նաւազախումբին : Պարզած մեր մեծածաւալ հայկական դրօշը — բաղկացած կարմիր , կապոյտ և նարնջագոյն հորիզոնական շերտերէ — քալեցինք դէպի հայկական հիւպատոսարան , առաջնորդուած փող ու թմբուկով : Հիւպատոսը բարի գալուստի ճառ մը խօսեցաւ և մեզ տարաւ վրացի կառավարիչին մօտ , գաղափար մը տալու համար հայկական հայրենասիրութեան և արտասահմանի մեր երիտասարդութեան ոգիին մասին : Կառավարիչը , թաւամազ , մօրուսաւոր , ազնուական երեւոյթով մարդ մըն էր , համագրութիւն մը իշխանի և հովիւի , բանաստեղծի մը երազուն աչքերով — իր ցեղին գեղեցիկ մէկ տիպարը : Վրացերէն ճառ մը խօսեցաւ և երբ վերջացուց , մենք բացագանչեցինք . «հի՛ փ , հի՛ փ , հի՛ փ , հուրրա՛ , Վըրաստա՛ն , Վրաստա՛ն , Վրաստա՛ն» :

Հայաստանի և Վրաստանի յարաբերութիւնները շատ բարեկամական չէին , սահմանային վէճերու պատճառով , հակառակ իրենց հասարակաց պատմական անցեալին և կրօնական և մշակութային կապերուն :

Յաջորդ օրը մեկնեցանք Թիֆլիզ , Վրացական գինանշանը , Ս . Գէորգի վիշապը սպանելու պահը , նկարուած ամէն ճամբորդական կառախումբի վըրայ , կարծես Վրաստանը ըլլար զանոնք շինողը : Ոչ մէկ տեղ ոուսերէն տառեր պէտք էր երեւային : Այս երկիրը ոուսական չէր այլեւս : Երկու տարուան ընթացքին ամբողջական փոփոխութիւն մը տեղի ունեցած էր :

Ուրիշ զօրանցք մը սարքեցինք Թիֆլիզի մէջ և «մեր դեսպանը» — ի՛նչ սքանչելի բառեր — ճաշկերոյթ մը տուաւ մեզի քաղաքի լաւագոյն ճաշարանը՝ Պօլոնովսքի Փրոսփէքթի վրայ , որ այժմ կը կոչուէր Ռուսթավէլի Պողոտայ , վրացի միջնադարեան բանաստեղծին անունով : Սպասարկողները լաւ ընտանիքի աղջիկներ էին : Դեսպանը լուրջ , պարզ , բուանման դէմքով , բարի գալուստ մաղթեց յանուն «մեր կառավարութեան» , հանդարտ , չափաւած բառերով :

«Այս պահուս ուումբեր կ'որոտան Սարիլամիշի բարձունքներուն վրայ : Հայաստան Թուրքիոյ հետ պատերազմի մէջ է , Ռուսթաֆա Քէմալի արեւելեան բանակը յարձակած է մեր հայրենիքին վրայ : Այս վտանգաւոր պահուն Հայաստանի ժողովրդապետութիւնը թողուած է առանձին , մէկ կողմէ թրքական , իսկ միւս կողմէ Սովիէթ Ռուսիոյ կարմիր բանակներուն միջեւ : Անոնք կ'ուզեն մեզ իրենց ճամբէն վերցնել և իրենց ուժերը միացնել , որովհետեւ , դժբախտաբար , Ռուսիոյ նոր համայնավար ղեկավարները կը հաւատան այն պատրանքին թէ Թուրքիա դարձած է Յեղափոխական Սովիէթ պետութիւն մը , մինչ սովահար փոքրիկ Հայաստանը՝ դըրամատիրական աշխարհակալ ուժերու բանակատեղի , «ընկերվարական» Թուրքիոյ յեղափոխական աշխատաւորները ստրկացնելու համար . Պօլշէլիկները կը կարծեն թէ Հայաստան ուրիշ Լեհաստան մըն է : Ոեւէ տեղէ օգնութիւն ստանալու յոյս չունինք , և պէտք է մեր երկիրը և մեր անկախութիւնը պաշտպանենք մեր սեփական ոյժերով : Ես վստահ եմօր մենք յաղթական դուրս պիտի գանք արիւնարբու թուրք փաշաներու դէմ մեր կռիւն մէջ» :

Այս նոր պատերազմը անակնկալ լուր մըն էր մեզի համար :

Մեզի ըսուած էր թէ կարսը կրնար դիմադրել առնուազն վեց ամիս :

Թէեւ հայկական բանակը 30,000ի կը հասնէր և գէշ կերակրուած ու գէշ հագուած էր, բոլորովին կարող կը նկատուէր չափուելու թրքական որեւէ ուժի հետ: Շատ լսեր ու կարդացէր էինք մեր բանակի յաղթանակներուն մասին, Սարտարապատի, Նախիջեւանի, Օլթիի, Ջանգեզուրի ու Ղարապաղի մէջ:

Դէպի հայկական սահմանը մեր ճամբու ընթացքին կը կարդայինք Թիֆլիզի մէջ լոյս տեսնող հայ թերթերու վերջին ելույթները, բոլորն ալ կարմիր բոցավառ վերտառութիւններով, ոմանք նոյնիսկ կարմիր մելանով տպուած, ու կը վիճէինք պատերազմի և իր կարելիութիւններուն մասին:

«Տղա՛ք, մեր գունդերը Սարիղամիշէն քաշուեր են ռազմագիտական պատճառներով: Երբ հակայարձակումի սկսինք, մէկ հարուածով պիտի իջնենք մինչեւ էրզրում»:

«Հասաններն ու Մէհմէտները գաղափար չունին թէ իրենց գլխուն ի՞նչ պիտի գայ»:

«Տղա՛ք, ըսել է մեծ թնդանօթներ և զրահապատ կառախումբեր, ունինք»:

«Անշուշտ, հապա ի՞նչ կարծեցիր: Մեր հրետանին լաւագոյնն է: Մեր Լոռիի գիւղացիները, երկու տարի առաջ, վրացական չորս զրահապատ կառախումբերէն երեքը գրաւեցին իրենց բռունցքներով»:

«Երանի Անդրանիկը Ամերիկա մեկնած չըլլար, հիմա հոս ըլլալու էր»:

«Եղբայր, աս ի՞նչ է, կը կռուինք ամէնուն դէմ, Թուսեր, Վրացիներ, Ազրպէյճանցիներ, Թուրքեր, Թաթարներ, Քիւրտեր»:

«Ու բոլորին ալ կը յաղթենք»:

«Տղա՛ք, աս Քեազիմ Քարապէքիւր փաշան, թրքական արեւելեան բանակին հրամանատարը, թուրքերուն լաւագոյն զօրավարն է: Մի՛ ստորադրահատէք զայն: Շատ լաւ մարզուած մարդ է: Զինքը տեսայ մեր զինուորական վարժարանին մէջ»:

«Զօրավար Նազարբեկեան ամէն պարագայի գերադաս է իր ռազմագէտի արժէքով»:

Կառախումբը կանգ առաւ հայկական սահմանին վրայ, որ շուրջ 40 մղոն միայն հեռու էր Թիֆլիզէն: Դուրս ելանք և յանուն Վրաստանին երեք անգամ «հուռա» և սպռացինք, բայց շիտակը ըսելով անոնք աւելի բարձր էին քան անկեղծ:

«Ահա աննման Լոռին» ըսաւ Պ. Թորգոմեան յափշտակութեամբ: «Հայկական Զուիցերիան, հարուստ՝ պղինձի հանքերով»:

Նայեցանք ուռած կուրծքերով մեր շուրջի անտառապատ բլուրներուն, ծառերու և ծաղիկներուն, այլ մե՛րը, խորապէս մտերիմ ու նուիրական, սրբագործուած արիւնոյն ու արցունքովը, երգերովն ու ուրախութեամբը Հայաստանի:

Վերացած ու երկիւղած՝ հաւաքուեցանք Սանահինի կայարանին մօտ լեռնային դալարաւէտ հովիտ մը:

«Հոս, այս սրբազան հողին վրայ կանգնած ենք որպէս Հայաստանի ազատ քաղաքացիներ» ըսաւ Պ. Թորգոմեան: «Ամէն մէկ թիզը այս հողին կը պարունակէ մեր հայրերուն աճիւնները: Այդ բլրան վրայի գիւղին, պատմական Օձունի մէջ կը հանգչի Սմբատ Թագաւորը: Ու նայեցէ՛ք այդ սպիտակ կամուրջին. ի՞նչ հոյակապ կոթող մեր վաղեմի ճարտարապետու-

թեան : Պարոններ , շատ Հայ սերունդներ են փակած իրենց աչքերը երազելով այս վայրկեանը , կանգնելու հա՛յ հողի վրայ , հա՛յ երկնքի տակ , որպէս ազատ մարդ : Ուրեմն . . . » , ու իր բամբ , հռետորական ձայնը դարձաւ կերկերուն , « ծնրագրեցէ՛ք ու համբուրեցէ՛ք Հայաստանի սրբազան հողը » :

Ծնրագրեցինք և ջերմեռանդօրէն համբուրեցինք զայն : Մեր կեանքի վսեմ մէկ պահն էր :

Այս արարողութենէն յետոյ , բլուրն ի վեր մագլցեցանք դէպի Օձուն : Ծանօթացանք գիւղի երեւելիներուն հետ , որոնք դրած էին խոշոր կոնաձեւ թաղիքէ գտակներ և կը ծխէին բարակ ու երկար չիպուխներ . անոնց հետ խօսեցանք յարգանքով : Անոնք կ'ապրէին ստորերկրեայ խրճիթներու մէջ , յար և նման անոնց , որոնք նկարագրուած են Քսէնօֆոնի « Անապասիս » ին՝ տասը հազարով դէպի Տրապիզոն իր ճամբորդութեան այդ անմահ պատմութեան մէջ : Պ . Թորգոմեան բացատրեց թէ մեր գիւղացիները ստորերկրեայ բնակարաններու հանդէպ — զոր առաջին անգամ ըլլալով կը տեսնէի — այս սէրը կը պարտէին Հայաստանի խիստ ձմեռներուն : Գիւղացիները պատասխանեցին մեր « բարեւ » , հայրենակիցներ » ուն՝ « բարեւ , հազա՛ր բարի » ով : Բոլորն ալ կ'աւելցնէին « հազար բարի » և չէին գոհանար միայն « բարեւ » ով : Աքանչելի կը գտնէի բարեւի այս կերպը : Մտքով կ'ընտրէի հիմնելիք Գիւղատնտեսական Վարժարանիս ճշգրիտ գիրքը : Վրացիները կռուած էին այս տեղը սեփականացնելու համար . Կովկասեան Հայաստանի լաւագոյն մասը , հող չէ թէ մէկ հատիկ Վրացի չէ բնակեր Լոռիի մէջ : Զուտ և նուիրականօրէն հայկական հող էր ան :

Գիւղացիները մեզի ցոյց տուին գիւղի եկեղեցին , կառուցուած Գրդ կամ 10րդ դարուն և Սմբատ Թագաւորի դամբանը : Հազար տարի անցած էր այն թուականէն երբ Սմբատ Արքան կռուեցաւ և մեռաւ իր ժողովուրդին ու խաչին սիրոյն : Սակայն ինչ որ զիս ամէնէն աւելի յուզեց , փոքրիկ տեսարան մըն էր , որուն ականատես եղայ քանի մը տղաներով գմբուխտ բլուրներու վրայ շրջագայութեանս մըջոցին : Տեսանք տասը-տասնամէկ տարեկան հովիւ տղեկ մը , հագած Լոռիի շինականին յատուկ կոնաձեւ թաղիքէ գտակը և կովու մորթէ տրեխները կը խաչակնքէր , որ կը ծնրագրէր ժայռի մը առջև : Մեզ չտեսաւ : Բան մը հանելով իր գրպանէն ու դնելով ժայռին առջեւ , դարձեալ խաչակնքեց , ոտքի ելաւ և քշեց իր քանի մը ոչխարները : Գացինք և տեսանք որ այս բացօթեայ սրբավայրը կը բաղկանար տապանաքարէ մը , փորագրուած ըստ հայ յատկանշական ոճին , եզերքներու բարդ ժանեկաւորումով մը , իսկ կեդրոնը մեծ խաչ մը : Կար մետաղէ և թուղթէ մանր դրամներու հաւաքածոյ մը անոր առջեւ , որուն խեղճ հովիւը աւելցուցած էր նաեւ իր սեփական ընծան :

Սանահինի կայարանը , սպասեցինք հայկական կառախումբին , որ մեզ պիտի տանէր Երեւան : Վերջապէս ժամանեց ու անոր սոյլը այդ նկարագեղ կիրճին մէջ , ամէնէն քաղցրահունչ ու ամէնէն փառաւոր երաժշտութիւնն էր , զոր երբ և իցէ լսած ըլլայինք :

« Տեսէ՛ք , տղա՛ք , վակոններու վրայ հայկական գրե՛ր » :

Բոլորն ալ բեռնատար կառքեր էին , որովհետեւ Հայաստան ճամբորդատար կառաչար չունէր . Ռուսական Յեղափոխութեան միջոցին , Վրացիներն ու Ադրպէյճանցիները սեփականացուցած էին զանոնք : Բայց այդ հայկական գրե՛րը , « Նորոգուած Ալեքսանտրաբոլում » , մեզի համար շատ աւելի

սիրելի կը դարձնէին զանոնք, քան որեւէ շքեղ ճամբորդատար յարկաբա-
 ժին: Վայրաշարժը զարգարեցինք կանանց ճիւղերով և անոր մէկ կողմը
 պարզեցինք մեր հայկական դրօշը, իսկ միւս կողմը՝ սկստուականը: Մեքե-
 նավարը ժպտեցաւ: Իրեն համար սովորական վայրաշարժ մըն էր, բայց մե-
 զի՛, — ա՛խ, ինչպէ՛ս բացատրել թէ ի՛նչ նշանակութիւն ունէր մեզի համար:
 Սուլիշի քանի մը գուարթ ճիչերէ յետոյ, գնացքը դուրս եկաւ կայարա-
 նէն, մինչ մենք կը թնդացնէինք «Մեր Հայրենիք»ը:

Ի՛նչ փոյթ թէ մեր մեքենան փայտով յառաջանար, (որովհետեւ Ա-
 զրրպէյճան՝ Թուրքիոյ դաշնակիցը, չէր ուզեր նաւթ ծախել մեզի) ի՛նչ
 փոյթ թէ չունէինք մեծ քաղաքներ, ապաւորիչ հանրային շէնքեր, ճամ-
 բորդատար կառաչար, շոգենաւ կամ գործարաններ...: Ի՛նչ փոյթ թէ փոքր
 ու ազքատ էր մեր երկիրը, կտրուած արտաքին աշխարհէն, և խճողուած
 որբերով ու գաղթականներով: Աւելի ընդարձակ Հայաստանի մը կորիզն էր
 ան, որ ապահովարար իր արժանավայել դիրքը պիտի գրաւէր ազգերու ըն-
 տանիքին մէջ: Չունէինք Պաթում, Թիֆլիզ կամ Պաքու և նաւթահորեր,
 բայց ունէինք Արագած ու Արարատ:

«Ահա Արագածը»:

«Արագած, Արագած» կրկնեցին բազմաթիւ ձայներ:

Յաջորդ առաւօտ կանուխ: Յատկեցի և աչքերս շփշփելով վակոնին
 դռնէն դուրս նայեցայ, Արագածը դիտելու: Փոքր կովկասի այդ քառազա-
 գաթ տիտանը կը ցցուէր դէպի երկինք, ծնած ծովանման աափաստանէ մը,
 պատռտելով բոցավառ ամպերը իր արիւնոտ ճիրաններով, նման դէպի եր-
 կինք խոյացող չորս կատաղի գայլերու վոհմակի մը: Հայկական արշալոյսի
 այս ահարկու աեսարանը գիտ կը տպաւորէր աստուածային վիթխարի բեմի
 մը պէս, ուր կը խաղցուէր աշխարհի ստեղծագործութեան տրաման և մարդ-
 կային հնագրեան պատմութիւնը տակաւին կը ներկայացուէր աւետարա-
 նական կայծակով ու որոտումով:

Արագածը բարձր սար է՛,
 Վայ յե յե յե յե՛,
 Ճակ յե յե յե յե՛:

Կ'երգէինք, մինչ մեր դանդաղ գնացքը կը թաւալէր երաշտէն խանձը-
 ւած տափաստաններու մէջէն, Հայաստանի երբեմնի շտեմարանը՝ ներկայիս
 անապատ մը:

Այժմ կը տեսնէինք վեհ Արարատը: Նախ՝ երեւաց վիթխարի Արարատի
 ամպանման գագաթը, յետոյ շնորհալի ոստում մը ըրաւ Փոքր Արարատը, իր
 տիրոջ քովիկը, որովհետեւ, այս գոյգ գագաթները նայն խարիսխը ունէին:
 Անոնք կը նմանէին արքայական ամուլի մը, որոնք, շնորհիւ Աստուծոյ, հա-
 ւատարմութեամբ կ'իշխէին իրենց ստքերուն փռուած սաթի ու սուտակի
 թագաւորութեան մը վրայ:

Աղեքսանդրապոլ: Մեր հանրապետութեան երկրորդ քաղաքը: Ծովու
 մակերեսէն 6—7000 ոտք բարձր բերդաքաղաք մը, տխուր ու ծառագուրկ
 տափաստանի մը վրայ: Թէեւ ամառնավերջի արեւոտ օր մըն էր, սակայն
 օդը այնքան ցուրտ էր, որ կը դողդղայինք: Կայրանի գաղթականները մեզի
 ըսին թէ, Աղեքսանդրապոլ միշտ ցուրտ էր:

Թարգմ. Վ. ԱՆԱՀԻՏ ԼՆԻՈՆ Զ. ՍԻՒՐՄԷԼՆԱՆ
 (Կը շարունակուի)